

**КОНЦЕПТ “ЖИТТЯ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ
(на матеріалі російської та української мов)**

УДК 811.161.2

Олена Куцик, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов
Віра Русецька, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

**КОНЦЕПТ “ЖИТТЯ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ
(на матеріалі російської та української мов)**

У статті досліджено роль концепту “життя” як фразоутворювального компонента. Доведено, що зміст концепту як основної одиниці ментальності визначається різноманіттям контекстів його вживання і залежить від світоглядних домінант. З фразеологічного складу російської та української мов виокремлено та покласифіковано усталені звороти, побудовані на основі згаданого мовного концепту. Виявлено зв'язок між досліджуваними фразеологізмами та когнітивними процесами їх концептуалізації, проаналізовано їх семантико-граматичні особливості.

Ключові слова: концепт, образ, фрейм, фразеологізм, фразема, фразеологічне значення, когнітивно-семантичний механізм.

Літ. 14.

Елена Куцык, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой славянских языков
Вера Русецкая, кандидат филологических наук, доцент кафедры славянских языков
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

**КОНЦЕПТ “ЖИЗНЬ” СКВОЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГИИ
(на матеріалі російського та українського мов)**

В статье исследована роль концепта “жизнь” как фразообразующего компонента. Доказано, что смысл концепта как основной единицы ментальности определяется разнообразием контекстов его употребления и зависит от мировоззренческих доминант. Из фразеологического состава русского и украинского языков выделены и классифицированы устойчивые обороты, построенные на основе языкового концепта “жизнь”. Выявлена связь между данными фразеологизмами и когнитивными процессами их концептуализации, проанализированы их семантико-грамматические особенности.

Ключевые слова: концепт, образ, фрейм, фразеологизм, фразема, фразеологическое значение, когнитивно-семантический механизм.

Olena Kutsyk, Ph.D. (Philology) Docent Head of Slavic Languages Department
Vira Rusetska, Ph.D. (Philology) Docent of Slavic Languages Department
Drohobych State Pedagogical University
by I. Franko

**CONCEPT OF “LIFE” THROUGH THE PRISM OF PHRASEOLOGY
(on materials of the Russian and the Ukrainian Languages)**

The article deals with the role of concept “life” as the forming component. It is proved that maintenance of this concept as basic unit of mentality is determined by the variety of contexts of his use and depends on world view dominants. It is selected from phraseology composition of the Russian and Ukrainian languages and classified phraseological units built on the basis of mentioned linguistic concept. The connection between the probed phraseological units and cognitive processes of their conceptualization are discovered and semantic-grammatical features are analyzed in the paper too.

Keywords: concept, appearance, frame, phraseological unit, phrase, phraseology meaning, cognitive-semantic mechanism.

Постановка проблеми. Видатні письменники, мислителі, філософи у своїх працях в усі часи торкалися теми життя. Л. Толстой у щоденниках останніх років писав, що основою нашого життя є “беспредельное стремление к благу”. Але, окрім життя фізичного, людина живе й духовним, що підпорядковується моральним законам,

установленим Богом ще в давні часи, якому великого значення надавало християнство.

У роздумах про життя розкриваються такі теми, як добро і зло, любов і ненависть. Поняття життя є одним із базових явищ буття.

Говорячи про концепт, маємо на увазі багатомірне культурно-значуще соціопсихічне поняття у колективній свідомості, опрідметнене в певній формі.

КОНЦЕПТ “ЖИТТЯ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі російської та української мов)

Глобальність досліджуваного явища доводиться тим, що воно має стосунок до всього суцього на землі. Тому в мовній картині світу *життя* належить одне з чільних місць. Як базове поняття, воно об'єднує навколо себе інші, не такі вагомі, відтак у мові навколо цього явища утворюється величезний пласт мовних одиниць, пов'язаних з ним прямо чи опосередковано. Поняття *життя* ми позначаємо як концепт.

Актуальним і недостатньо вивченим є аналіз процесів виникнення та розвитку фразеологічних одиниць, побудованих на основі концепту «життя» з погляду відображення в них національно-культурної специфіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про засвоєння та застосування терміна *концепт* у когнітивній фразеології, насамперед слід згадати фундаментальну працю Ю. Степанова “Константи. Словарь русской культуры” [9], де автор головно наголошує на вельми важливій для когнітивної фразеології культурній маркованості концепту. Аналогічних поглядів дотримується у своїх наукових розвідках відомий у лінгвістичних колах учений Г. Вежицька, яка виходить із того, що вторинна концептуалізація зовнішнього світу закладена у мові, а культуру можна пізнати через посередництво стрижневих слів [3]. “Саме у фраземах – знаках опосередковано-похідної номінації – віддзеркалюються не лише особливості природних умов життя чи культури, але й своєрідність національного характеру народу”, – констатує у своїй праці М. Алефіренко [1]. Доктор культурологічних наук О. Корнілов дослідив широке коло питань, пов'язаних з репрезентацією лексики національної мови як результату відбиття світу пересічною свідомістю [7]. На його думку, концепти як основа фразем не ототожнюються з об'єктами позамовної дійсності, а лише частково перетинаються і фрагментарно “добудовують” світ за допомогою міфічних та суб'єктивно-оцінних категорій, стаючи більшими за об'єкти, що в них віддзеркалюються. Саме сукупність таких концептів і творить національну мовну картину світу.

Теоретичні аспекти семіотичного аналізу концептів “життя” та “смерть” у російській та польській фразеології були досліджені у наукових розвідках І. Іванової [5; 6].

Мета розвідки – виявити та систематизувати фразеологічні одиниці, побудовані на основі мовного концепту “життя” крізь призму їх культурно-семантичної мотивованості (на матеріалі російської та української мов); простежити зв'язок між досліджуваними усталеними зворотами та когнітивними процесами

їхньої концептуалізації; проаналізувати їх семантико-граматичні особливості.

Виклад основного матеріалу. Концепт – основне семантичне поняття когнітивної лінгвістики. Воно поки що не має однозначного тлумачення. Під ним прийнято розуміти то загальне поняття, то комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет (А. Вербицька), то “ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття і навіть саме поняття” [8, 25]. Концепт має подвійну сутність – психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ чи, радше, прообраз, що уособлює культурно детерміновані уявлення мовця про світ, з іншого – він має у мові певне ім'я [11, 301].

Ю. Степанов використовує термін *культурний концепт*, переводячи проблему в культурологічне річище. “Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у її ментальний світ. З іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – пересічна, звичайна людина, не “творець культурних цінностей” – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [10, 43].

Можна вважати, що *концепт* – це культурно маркований вербалізований зміст, який репрезентується у плані вираження низкою мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну й когнітивну структури. Концептуальна метафора є одним із основних способів образного моделювання та відображення дійсності.

Фразеологічна картина світу, у нашому розумінні, складається в результаті праці когнітивно-семантичних механізмів. Репрезентація знань про первинну денотативну ситуацію, якій необхідне комунікативно-прагматичне аранжування, насамперед є передзнаком, а потім через пропозиційну матрицю й ментальну модель стає пропозицією, що сприймається в проекції фреймової структури фразеологічного значення. Фрейм – це найбільш типова для фразеологічної семантики когнітивна структура, оскільки знання у ній структуруються навколо певного концепту, з яким і асоціюється основна, типова й потенційно важлива інформація [4, 16].

Структура фразеологічного значення, на думку М.Ф. Алефіренка, у такому випадку набуває польової організації: його ядро за своїм генетичним джерелом співвідноситься з концептом, а периферія – із субконцептами єдиного фразеомутворювального фрейма [1, 9].

Скажімо, ядром семантики російського фразеологізму *вдохнуть жизнь* (в кого, во что) [12, 58] – оживити, зробити когось, щось

КОНЦЕПТ “ЖИТТЯ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ
(на матеріалі російської та української мов)

життєздатним – слугує концепт “оживлення людини”, який узагальнено репрезентує вторинну денотативну структуру “оживлення Богом виліпленого з глини Адама”. Вислів пов’язується з давнім звичаєм: у рот і ніс малюкові, який щойно народився, із силою вдмухували струмінь повітря. Від цього легені розширювалися і малюк уперше скрикував. Батьки вважали, що в нього вдмухнули життя. Такий звичай відображено в Біблії, де йдеться про те, як Бог виліпив Адама з глини і вдмухнув у нього диханням життя [2, 187].

Семантичним ядром усталеного звороту *разбивать / разбить жизнь (судьбу)* (кому) // *розбивати / розбити життя* (кому) – змушувати когось пережити біди, неприємності – є концепт “розбиття певного крихкого предмета”, що, своєю чергою, відбиває вторинний денотат “розбити дзеркало”. Образ вислову, очевидно, пов’язаний з біблійним образом посудини, у якій зберігається життя. Можливий вплив повір’я, що людина, яка розбила дзеркало, переживатиме біди та невдачі [2, 188].

Аналогічно можна вибудувати асоціативно-когнітивний ланцюжок *вычёркивать / вычеркнуть из жизни* (кого, що) – викреслити зі списку чиєсь ім’я – забути когось. Вислів пов’язується з уявленнями магометанської релігії про те, що на небі сидить янгол смерті Азраїл, який тримає перед собою відкриту книгу. До неї він повсякчас вписує імена тих, хто повинен народитися, і викреслює тих, хто вже прожив відведений йому час [2, 187].

Рівень сприйняття тих чи інших фразеологізмів буває різним. На думку М. Алефіренка, легше зрозуміти та ввести в контекст ті фраземи, в основі яких первинні денотативні ситуації, що містять “предметні” моделі позначуваної дійсності [1, 11]. До прикладу: *отдать жизнь* (за кого) // *зложити (покласти) життя* (за кого, що і без додатка) – загинути, борючись за кого-, що-небудь, захищаючи когось, щось [12, 301; 13, 338]; *покончить с жизнью // кінчати життя (вік)* – умирати (*Лев голову підняв, силкується гукнути: “Ой, де ж ти, смерть моя!.. Бодай би був не народився, як отак життя своє кінчати”*) (Л. Глібов) [12, 336; 13, 376]; *кончить жизнь на виселице // кінчати / кінчити життя на шибениці* – бути повішеним [13, 376]; *лишать / лишитъ жизни // позбавляти / позбавити життя (віку)* – умертвляти, убивати і т. ін. кого-небудь [13, 661]; *жизнь немила // життя немиле* (кому) – хто-небудь не хоче жити, все йому байдуже, ніщо не радує (*Вже мені тепер життя немиле, чи в темниці, чи на вільній волі*) (Леся Українка) [13, 295];

жертвовать / пожертвовать жизнью // жертвувати / пожертвувати життям (для кого, чого, заради кого, чого і без додатка) – не шкодуючи сил, енергії, відмовляючись від особистих вигод, все віддавати заради кого-, чого-небудь [13, 291] тощо. Така змістова “прив’язка” концепту до певного конкретного явища, події, людини в тому чи іншому аспекті її діяльності, поведінки, ментальності часто дисонує зі свідомим і позасвідомим сприйняттям конкретного образу.

Цілком погоджуємося з думкою М. Алефіренка, що “конотативні змісти таких фразем містяться на задньому плані нашої мовної свідомості” і зазвичай “так сприймаються фразеологічні єдності, одиниці з яскраво вираженим прототипом, які мають за природою своєю двопланову змістову структуру” [1, 11].

У пропонованій розвідці на матеріалі російської та української мов виокремлено дев’ять тематичних груп фразеологізмів, що утворилися на базі мовного концепту *життя*.

Перша група охоплює усталені звороти із концептуальним семантичним ядром “кінець (завершення) чогось”: *вычёркивать из жизни // викреслювати з життя (пам’яті)* – змушувати забути кого-, що-небудь [12, 99; 13, 92]; *отнимать (отнять) жизнь // відбирати (віднімати) життя* у кого, кому – доводити до смерті, убивати кого-небудь (*Двоє відбирають життя в третього і закопують його у вугілля* (Ю. Яновський)) [13, 114]; *укорачивать (укоротить) век (жизнь) кому // вкоротити життя (віку)* кому – позбавити кого-небудь життя; вбити (*Невже вона схоче, щоб він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого?*) (М. Коцюбинський) [13, 114]; *жизнь оборвалась // життя обірвалося (перервалося)* чие і без додатка – хто-небудь перестав існувати, помер (*Тобі байдуже, що перерветься так рано чиєсь життя. Що тобі, справді, чуже життя!*) (М. Коцюбинський) [13, 295] тощо.

До другої групи належать фразеологізми, чие семантичне ядро навпаки, пов’язується з концептом “початок, відновлення чогось”: *вызывать к жизни / выкликати до життя* – бути причиною появи, виникнення чого-небудь [12, 93; 13, 92]; *возвращаться / возвратиться к жизни // повертатися / повернутися до життя* – ставати знову здоровим [13, 653]; *приходити в життя (у світ)* – народжуватися [13, 701]; *вступати (входити) в життя* – 1. Починати жити, діяти самостійно; 2. Виникати, з’являтися або поширюватися [13, 156].

Наступну групу становлять усталені словесні

КОНЦЕПТ “ЖИТТЯ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ
(на матеріалі російської та української мов)

комплекси з семантикою набуття досвіду людиною: *жизнь научит // життя навчить* кого і без додатка – хто-небудь на практиці зробить висновки, як треба діяти [13, 295] та інші.

Четверта група – фразеологічні звороти, значення яких пов'язане з нереальністю того, що відбувається: *оторваться / отрываться от жизни // відриватися / відірватися від життя (землі)* – втрачати почуття реальності [13, 125] тощо.

Концепт “сильні емоції, почуття (позитивні і негативні)” став підґрунтям деривації таких фразеологічних зворотів, як: *отдать (отдавать) жизнь // віддати / віддавати життя* – 1. за кого, за що. Загинути, борючись за когось, що-небудь, захищаючи когось, щось; 2. кому, чому. Повністю жертвувати, віддаватися, присвятити себе кому-, чому-небудь ([Річард:] *Я все життя віддав зрадливому, невдячному кумиру...* (Леся Українка) [13, 119]; *жизнь немилы // життя немиле* кому – хто-небудь не хоче жити, все йому байдуже, ніщо не радує (*Вже мені тепер життя немиле, чи в темниці, чи на вільній волі* (Леся Українка) [13, 295]).

Шоста група – це усталені звороти, де ядро фразеологічного значення співвідноситься за своїм генетичним джерелом з певними етапами у житті людини: *на склоне жизни (дней, лет) // на заході життя (літ)* – у похилому віці (*Лагідні поети, співайте! В гніздечку, у листі, До вас і на заході літ Всміхається ранок, і кучері сиві в злотисті Зміняє вам Музин привіт!* (Леся Українка) [13, 321]. Калька з французької *sur le decline de la vie*. Склон у значенні “закат”; от уподоблення човеческой жизни ходу сонця по небу; ср. *на заре жизни, в зените славы* [14, 85]; *пройти школу жизни // пройти школу життя* – набути досвіду, змужніти, загартуватися в чомусь [13, 707].

До сьомої групи належать фразеологізми, семантика яких пов'язана з певними практичними діями: *воплощать (воплотить) в жизнь // втілювати / втілити в життя* – здійснювати що-небудь [13, 158].

ФО, значення яких пов'язується з чимось негативним, безраднісим, – восьма група: *владить жалкое существование (жалкую жизнь) // волочити життя (дні)* – жити безраднісно, нецікаво, у горі та нестатках [13, 145]; *жизнь проучила // життя провчило* кого – хто-небудь був покараний за певні вчинки, дії і т. ін. [13, 295]; *не жизнь // не життя* – не можна спокійно, нормально жити (*Вона думала, що тепер їй в місті не життя* (Панас Мирний) [13, 295]).

Дев'ята група – усталені словесні комплекси, які вербалізують поєднання людини з кимось / чимось: *связать / связывать свою жизнь // зв'язувати / зв'язати своє життя (себе, свою долю)* – 1. з ким. Вступати в близькі стосунки, одружуватися з ким-небудь; 2. з чим. Присвячувати себе, свою діяльність чому-небудь [13, 329].

Подібність реалій і понять, образів та асоціацій, зумовлених спільним лексичним фондом, є причиною збігу фразеологічних компонентів у тотожних мікросистемах різних народів. Ступінь розбіжностей у двох східнослов'янських мовах між фразеологізмами, побудованими на основі концепту “життя”, буває різним: вони можуть різнитися як одним, так і всіма своїми компонентами.

Спираючись на традиційну класифікацію ФО, де ступенем еквівалентностей є предметно-поняттєва характеристика та формальне вираження ФО, можна виокремити такі типи досліджуваних фразеологізмів: по-перше, повні еквіваленти – ФО, що збігаються в обох мовах за значенням, лексичним складом, стилістичною маркованістю та граматичною структурою: *вычёркивать из жизни // викреслювати з життя; жизнь оборвалась // життя обірвалося; вызывает к жизни // викликати до життя; возвращаться к жизни // повертатися до життя; не на жизнь, а на смерть // не на життя, а на смерть; хвататься за жизнь // хапатися за життя; жизнь научит // життя навчить; эликсир жизни // еліксир життя* тощо; по-друге, часткові еквіваленти – фразеологізми, які збігаються в обох мовах за значенням, стилістичною спрямованістю, але містять лексичні, граматичні, словотвірні або лексико-граматичні варіанти: *отдать жизнь // зложити (покласти) життя; кончат с жизнью // рішатися життя; на склоне жизни // на заході життя; рисковать жизнью // важити життям* та інші; по-третє, фразеологічні аналоги – усталені звороти з різним словесним наповненням: *владить жалкое существование // тягти життя*; по-четверте, фразеологічні унікалії (безеквівалентні ФО) – фразеологізми, представлені лише в російській або в українській мові, що не мають образу-сигніфікату в протилежній лексичній системі, наявністю фразеологічних національно-культурних компонентів: в російській мові – *маячить жизнь; заедать жизнь; путёвка в жизнь; не жизнь, а малина; жизни мышья беготня* (О. Пушкін); *Жизнь – вечность, смерть – лишь*

КОНЦЕПТ “ЖИТТЯ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ
(на матеріалі російської та української мов)

миг (М. Лермонтов); *и жизнь хороша, и жить хорошо* (В. Маяковский); *сарайная жизнь* (А. Чехов); *В диалоге с жизнью важен не её вопрос, а твой ответ* (М. Цветаева); *жизнь хороша долгая, а посиделки – короткие; жизнь, как луна: то полная, то на ущербе; жизнь, что река, – своим ходом течёт; пока есть жизнь – есть и надежда; радостная жизнь веселит сердце; тот жизнь ругает, кто счастья не знает*; в українській мові – *на (крайньому) порозі життя; де є життя, там є й надія; життя наше – це подорож, а дружня бесіда – це візок, що полегшує мандрівникові дорогу* (Г. Сковорода); *ціну життя дізнаєшся тоді, коли у людини залишається одна можливість – дихати* (Г. Гютюнник); *життя біжить – як музика дзвенить; життя любить того, хто за нього бореться, а нищить того, хто йому піддається; життя закоротке для щастя, а завдовге для терпіння; життя закоротке для розкоші, а завдовге на горі; коли б життя, а смерть прийде* [9] тощо.

Висновки. Отже, досліджувані усталені звороти є різними за походженням. Постійного розташування порядку компонентів у них не спостерігається. Найчастіше дієслова вживаються прерозпінно до залежних слів. Найчисленнішим корпусом у досліджуваній мікросистемі є дієслівна фразеологія.

Структурні моделі ФО зі стрижневим компонентом “життя” є досить різноманітними. Найуживанішими виступають бінарні моделі: в російській мові – *давать жизни, подруга жизни, решать жизни*; в українській мові – *дарувати життя, віддавати життя* тощо.

Як засвідчує аналіз, фразеологічна підсистема системи мови характеризується поєднанням національної специфіки з мовними універсаліями. Структура фразеологічних значень досліджуваних фразеологізмів переважно набуває польової організації: його ядро за своїм генетичним джерелом співвідноситься з концептом, а периферія – з субконцептами єдиного фраземоутворювального фрейму.

1. Алефіренко Н.Ф. *Идиоматика в языковой картине мира // Мовна картина світу і культура: Матеріали Міжнародної наукової*

конференції, Люблін, 5 – 7 листопада, 2010 р. – Люблін; Рівне, 2010. – Т. 1. – С. 8 – 14.

2. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.*

3. Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 416 с.*

4. Дейк ван Т.А. *Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. Сост. В.В. Петров. Под ред. В.И. Герасимова. – М, 1989. – 308 с.*

5. Иванова И. *Теоретичні аспекти семіотичного аналізу концептів “життя” та “смерть” в російській та польській фразеології // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 46 – 51.*

6. Иванова И. *Універсальні культурні концепти Життя і Смерть в сакральному та екзистенціальному аспектах (на матеріалі української, польської, російської фразеології) // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. V, – С. 54 – 57.*

7. Корнилов О.А. *Языковые картины мира как отражение национальных менталитетов: Автореф. дис. ... д-ра культуролог. наук. – М., 2000. – 40 с.*

8. Кочерган М.П. *Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24 – 29.*

9. *Прислів'я та приказки: взаємини між людьми / Упоряд. М.М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1991. – 474 с.*

10. Степанов Ю.С. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М., 1997. – 824 с.*

11. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. *Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.*

12. *Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – Изд. 4-е, стереотип. – М.: Русский язык, 1986. – 543 с.*

13. *Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – Кн. 1 – 2 / Уклад. В.М. Білоноженко та інші. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.*

14. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. *Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Рус. яз., 1987. – 240 с.*

Стаття надійшла до редакції 22.02.2013

